

G.H.MEHDİYEVA

e-mail: gulbeniz57@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

QAFQAZ ALBANİYASININ QƏDİM TOPONİMLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: albanların tarixi, toponimlər, etimologiya, yaradılışı.*Ключевые слова:* «История Албан», топонимы, этимология, происхождение.*Key words:* toponyms, written article, etymology, origin, analysis.

Bir xalqın varlığını sübuta yetirəcək ən vacib dəlillərdən biri toponimlərdir. Sadalananlar həmin torpaqların uzun illərdən bəri türklərin dədə-baba yurdu olduğunu göstərməklə yanaşı, eyniadlı yaşayış məskənləri olan Azərbaycan türklərilə qan qardaşlığını da bir daha təsdiqləyir. Erkən orta əsrlərin öyrənilməsində orta fars - erməni (qrammatik xüsusiyyətləri və demək olar ki, tam şəkildə eynilik təşkil edən) ərəb mənbələrinin böyük rolu olmuşdur. Pəhləvi dilində daş, qala divarı üzərində həkk olunan bir sıra epigrafik yazılarda Azərbaycanın ölkə adları öz əksini tapmışdır. T.I.Hacıyev yazır: «*Etnoslar gəlib-gedirlər, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gedənləri yola salır, ona ilk dəfə verilən adı özü ilə yaşadır. Azərbaycan toponimləri də bu torpağın qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır*» (7, s. 36). Akademikin çox düzgün fikrinə əlavə olaraq demək istərdik ki, zaman dəyişir, dövrlər bir-birini əvəz edir. Yeni dövr -yeni ali hakimiyyət, yeni siyasət, həyata yeni bir baxış deməkdir. Məhz, dəyişən zamanla bərabər dəyişən siyasət, toponimlərin inkişaf taleyində mühüm rol oynayır. Lakin tarix onda buraxan dərin kökləri və izləri zaman-zaman ona edilən təhriflərə baxmayaraq, qoruyur və dövrümüzə çatdırır. M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” kitabının onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda bir çox yer adlarının dəqiq etimoloji izahını vermək baxımından X əsrə aid edilən M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrümüzdə yer adlarının araşdırmasına olan maraq leksikasının onomastika şöbəsinin spesifik xüsusiyyətlərlə izah olunur. Xalqın düşüncəsini, möhtəşəm mədəniyyətini əsrlər boyu özündə cəm edən toponimiya, etnosların tarixi mənşəyi problemlərini bir güzgü kimi əks etdirir və bu problemin həllində mühüm rol oynayır.

Toponim yeni dil sisteminə adət edərək fəaliyyət göstərir və yaşayır. Sivilizasiya dəyişir, bununla bağlı etnos itir, qədim mədəniyyət unudulur. Lakin fonetik təhrifə məruz qalmış toponimlər fonetik şəklini dəyişərək də yaşaya bilir.

Tancik – “Elə bu vaxt Tancikdən olan Mxitar adlı tərkidünyalılarından birisi, müqəddəs Qüds şəhərini görmək üçün iki yoldaşı ilə birlikdə oraya, bütün müqəddəslərin ziyarətinə getdi və tam bir il orada qaldı” (9, s.112).

“Tandzik *tan* və *zik/cik* hissələrinə ayrılır. Kiçik Tan mənasında olub, indiki Bulutan (əslə Ulu Tan) sözünün antonimi sayılır” (5, s. 386). “Alvan tarixindəki türk sözləri, eləcə də Zaqafqaziyanın V-X yüzilliklər yazılı abidələrində qeydə alınan türkiyəmlər Qafqazın şimal-şərqindəki savir-xəzər birliyi dillərinin -j, -, ç- / ç-, d-, c-, z- / dialektlərini əhatə etdiklərini deməyə imkan vermir. Çünki “Alvan tarixi”ndə (VII-X əsrlər başqa Zaqafqaziya mənbələrində olduğu kimi) “xaqan müavini”, “tidun hun və xəzərlərdə yüksək zabıt çini”, zer (cer) tegin (yer teqin yerinə) “təkin, şəhzadə, vilayətin, ölkənin canişini” və başqa sözlərə rast gəlinir. Bu o deməkdir ki, “Alvan tarixi”nin müəllifi savir-xəzər birliyi dillərinin z(dz) dialektlərindən olan türkiyəmlərdir.

lərlə yanaşı z (dz) dialekt variantını da (zer-yer “yer”) qeyd etmişdir” (14, s. 49). Deməli, belə nəticəyə gəlirik ki, z, dz səs birləşməsi “yer” anlamında başa düşülür. *Tan* morfemine “Dialektoloji lüğət”də rast gəlirik: *Tan* (Qazax, Mingəçevir, Şəmkir) – arxın içindən çıxarılaq kənarına tökülmüş torpaq - *Tan* olarsa, su arxadan daşar (Qazax) - Arxın tanına kimi əkilflər (Mingəçevir) - *Tan* suyu qoymur qırağa dağılmağa (Şəmkir) (1, s. 479). *Cik/cig* morfemini şakilçi kimi deyil, məhz ayrıca bir söz kimi götürsək, yenə lüğətdə *Kaku* zonasında “Dağ ətəyində otlaq” (1, s.78) anlamında başa düşülür. *Tancik* toponimi “Dialektoloji lüğət”də verilən məlumata əsasən, “torpaq, otlaq” anlamındadır. Bütün bu təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, “*Tancik//Tandzik* torpaq, yer, otlaq” mənasını verən məkan anlamlı xüsusi isimdir.

Girdiman – “Sonra xəbər alır ki, Girdimanda hələ bütprəstlərdən qalan var. (9, s. 33). “VII əsrin ortalarında Girdiman knyazlığı Cavanşirin vaxtında böyüyərək bütün Albaniyanı əhatə edən çarlığa çevrilmişdi” (8, s. 205). “.....Qardman toponimi qədim gürcü dilində *Qardaban* şəklinə düşmüşdür və indi də Gürcüstanda Qardabani kimi tələffüz edilir və yazılır” (12, I, cild, s.106). *Gird* morfeminin mənası (Cəlilabad) büsbütün, tamamilə; (Lənkəran) - Balıq toru toxuyan alət; *Girtman* (Basarkeçər) - kərki - *Girtmannan* ə: ağ üssə ağacı yonur (1, s.183-184). *Man* morfemində gəldikdə isə (Ağcabədi, Ağsu, Bakı, Bərdə, Cəbrayıl, Füzuli, İmişli, Kürdəmir, Qarakilsə, Lənkəran, Salyan) I - eyib; (Bərdə) II - nöqsan (1, 344). “*Man*” sözü ümumtürk mənşəli və çox mənalı morfemlərdəndir. Bu morfemin semantikasi da bir-birindən fərqli şəkildə izah olunur. Həmin komponentin ifadə etdiyi məna incəliklərini türk dillərinin ən qədim əlamətlərini qoruyub saxlamış olan etnonimlərdə, toponimlərdə, hətta antroponimlərdə müşahidə etmək olur (11, s.117). M.Kaşğarinin “*Divan*”ında “*man*” sözünün ayrıca mənası da verilmişdir: *man* yaşlıg koy - dörd yaşını keçən qoyun mənasında başa düşülür (12, I, s.126). Qədim Türk Lüğətində *Qirt- qısa saç* mənasında verilmişdir (3, s. 446). Mahmud Kaşğaridə 1. *gödək*, *qısa kəsilmis otlar* mənasında; 2. (məcazi mənada) *girt kişi* yəni *simic*, *xəsis adam* mənasında verilmişdir (12, I, s. 342). Göstərilən bu nümunələr semantik cəhətdən bir-birindən uzaq olduğundan konkret bir fikrə gələ bilmədik.

Aruc – “*Qriqor* onu öz *Aruc* şəhərciyinə apardı” (9, s.135). Mənbədə toponimin adı yalnız bir dəfə çəkilir. “Qədim türk lüğəti”ndə *uc* son deməkdir. *Ar* – morfeminin isə “Qədim türk lüğəti”ndə bir neçə mənası var. Məsələn: 1) kürən, boz, qırmızı təhər 2) aldatmaq, cəlb etmək; 3) yorulmaq; 4) ayırmaq (olar beş tənriyə xor-muzda tənridə artılar; Они отделили пять богов от бога Ормузда) (3, s.123). 1590-ci ilə aid türkcə mənbədə Ərinc kimi təqdim edilir. Mənası məlum deyil.

Çola – “*Dərbənd* yaxınlığında olan *Çola*” (9, s. 41). “*Uxtanesdə Çola Dərbənddir*”. *Çola* (Çoqa) Rubas çayının və Bilicinin yanında olan Torpaqqala adlanan xarabalığın yerində idi. “Ço-qa yaxud Jola hərfən at yeri, yaxud atlı adamların, yaxud hunların yaşadığı yer deməkdir. Hazırda yerli şivələrdə ata çə və yaxud çu” deyilir (6 s.36). *Çol/Çul* toponimi qədim türk mənşəli *cul* tayfasının adıdır və indi də Azərbaycanda *Çullu* adlı kəndlərimiz var (6, s.29). Mənbədə *Çola* keçidi toponiminə rast gəlirik: “Bundan sonra şahın sarayına xəbər çatdı ki, saysız-hesabsız xəzər qoşunları *Çola* keçidini aşaraq bizim ölkəyə daxil olublar” (9 s. 29). Mənbənin “*Qeydlər və şərhlər*” bölməsində verilən məlumata görə *Çola* keçidi *Dərbənd* keçididir (9, s. 211). *Çola* qapısı və *Çola* darvazası – “Onlar qəflətən *Çola* qapısından keçir və şəhərin keşikçiləri və İran şahının keçidin ətrafına yerləşdirdiyi başqa qoşunlara əhəmiyyət vermədən qartallar kimi başı aşağı hücum edərək Kür çayı tərəfəyönəldilər” (9, s. 96). “Onlar bir neçə gündən sonra *Dərbənd* yaxınlığında olan *Çola* darvazasına çatdılar” (9, s.155). Hər iki nümunədən bəlli olur ki, *Çola* darvazası, yaxud qapısı *Çola* şəhərini qoruyan qala divarlarına bərkidilmiş (adından məlum

olduğu kimi) möhkəm qapılardır. Xalqın dilində belə bir deyim var: “Dəmir qapı Dərbənddə” Güman edirik ki, bu qapılar həqiqətən möhkəm olduğundan simvolik xarakter daşıyır.

Qoltaqarak – “Düşmən orduları deryasının dağları bizi aparandan sonra, bu dalğalar katalikosumuzu da tərtib edib onu qayalı dağlarda yerləşən Qoltaqarak kəndindən qovdular” (9, s. 106). Bu toponimin adı mənbədə bir dəfə çəkilir. “Dialektoloji lüğət”də *qol* morfemi (Baskeçid, Borçalı dialektində) divar mənasında *taqar/tağar* isə “ölçü vahidi” mənasındadır (4, s. 43). Z.Bünyadov yazır: “Əl-İdrisi “Nəzhət ul – maštaq fi ixtiraq əl afaq” əsərində yazır: Toponimdəki *taq* sözünün türk dillərindəki sözü olması aydın deyil. Onu həm də “taqvarı” tikinti kimi (2, s.76) başa düşmək olar (8, s.185).

Şəki – “Bundan sonra müqəddəs katalikos allah civarına köçdü və onun taxtında Şəkinin keçmiş yepiskopu, Uxtanesin matəminə dəvət olunmuş xeyirxah və nəcib Yeliazar seçildi” (9, s. 144). İ.M.Dyakonovun fikrincə, Şəki şimalda Kür çayının sağ axarından tutmuş indiki Gəncə və Qazaxdan, cənubda Urmu gölünün sahillərinə qədər uzanırdı. Bu şəhər əvvəllər Şakaşena adlanmış, əsrlər ötdükcə, yüzilliklər adlandıqca müasir Şəki formasını almışdır. Hələ vaxtilə Ptolomey Suran və Sakan tayfalarının adlarını çəkirdi (4, s. 6).

Qeyd edək ki, bu adlar Şəki və Şirvan toponimlərinin yunanca yazılış formasıdır. IX əsr ərəb müəllifi əl-Məsudidən məlum olur ki, Gürcüstandan şərqdə yaşayan xristian dinli Sanar tayfası ilə Albaniyadakı Qəbələ mahalı arasında Şəki adlı ölkə yerləşir. Onu deyək ki, IX əsr ərəb coğrafiyaşünasçısı Balazuri bu toponimi Şakkan kimi yazır (ərəb dilində adlarda bəzi səslərin qoşalaşdırılması mövcuddur, məsələn Aran əvəzinə Arran, Araz əvəzinə Arras və s.). Deməli, Ptolomeydə Sakan, III əsr mənbəsində Şikan, VII əsr mənbəsində Sakan, Balazuridə (IX əsr) Şakkan, əl-Məsudidə (X əsr) Şəki kimi qeyd olunan adlar eyni əyalətin və etnonimin müxtəlif dillərdə yazılış formasıdır və Şəki əyalətinin qədim adıdır. Deməli, Şəki toponimi qədim türk tayfalarının məskəni olmuş etnotoponimdir. M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” kitabının onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda bir çox yer adlarının dəqiq, fonetik tərkibcə daha düzgün əks olunması baxımından, X əsrə aid edilən abidə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbədə Almaniyada (yəni Azərbaycanın şimal hissəsində) yerləşən o dövrdəki inzibati ərazi bölgüsünə görə kəndlər, şəhərlər, dağlar, çaylar, müqəddəs məbədlər, yaşayış məntəqələri və hətta təpə və düzənliklərin adı verilmişdir.

Albaniya ərazisində qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Kalankatuklunun əsərində qeydə alınmış toponimlər bunlardır: Alban, Habant, Aracank, Arandcinak, Aranrot, Qarqar, Qoroz, Kanqark, Kolb, Kolt, Meda, Arank, Meda Kolmank, Pazkank, Trtu, Tuçkatak, Çol, Çur, Şavarşen, Şakaşen, Gəncə, Xarqlank, Xunanakert, Türküstan və s. Bu toponimlərin abant, araz, aran, qarqar, gorus, kəngər, kol, (kul), çol, (çul) peçeneq, tərter, katak, xun, (hun), savir, sak, türk və s. tayfa adlarından yarandığı müəyyən edilmişdir. Əsərdə ərazinin relyefi ilə bağlı və ya təsviri xarakterli toponimlər də vardır. Qak, Tavrətəpə, Araşan, Qalaqudəşt, Vaykunik, İlerk, Dizak, Balasakan, Balaberd, Puhavank, Həcər ölkəsi, Dastakert, Varaçan, Qeqarükunik, Ağbəd, Şalat, Sqük, Kərnəkəş və s. toponimlərini buna nümunə göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bircildlik. Bakı, 1964, 568 s.
2. Bünyadov Z. Məmmədov H. (Qaramanlı) Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Elm, 2001, 215 s.
3. Древнетюркский словарь / Ленинград: Наука, 1969, 677 с.

4. Дьяконов И.М. Некторые лингвистические данные и проблема связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком с III-I тыс. до н. э. / Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа. Баку:1966, 56-58 с.
5. Əliyev İ., Məmmədzadə K. Qarabağın Alban abidələri. Bakı, 1997, 26 s.
6. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984,128 s.
7. Nəsiyev T., Vəliyev K.H. Azərbaycan dili tarixi, öçerklər və materiallar. Bakı: Maarif, 1983, 186 s.
8. Hüseynli Ə. Xalqımızın mənlük heykəli // "Sovet Naxçıvanı" qəzeti, 1986-cı il 30 yanvar.
9. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
10. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 584 s.
11. Kazımov C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, 2008, 231 s.
12. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 400 s.
13. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 760 s.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994, 248 s.

G.G.Mextieva

О древних топонимах Кавказской Албании

Резюме

В истории тюркских народов произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» занимает особое место. В книге «История албан» есть много топонимов тюркского происхождения. Главная цель нашей статьи – сделать этимологически-лингвистический анализ топонимов Танджик, Шеки, Гирдман, Чола, Арудж, Колгатарак а также выявить их не только происхождение, а определить их окаменевшие следы.

G.H.Mehdiyeva

About ancient toponyms of Caucasian Albania

Summary

Musa Kalankatuklu's "History of Alban" has a special place in the history of the Turkic peoples. Toponyms of Turkic origin take up a special place in the historical monuments, rich in Tangic, Shaci, Girdman, Chola, Arug, Colgotarac onomastic units. The main goal of this article is to find and reveal traces of such female names.

Rəyçi: dos. N.Sadiqova

Redaksiyaya daxil olub: 11.06.2022